

*Хмарський В.М.
д.і.н, професор кафедри філософії,
історії та політології ОНЕУ*

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПЕРЕДІСТОРІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В ОДЕСІ

Пристаючи до вивчення будь-якого історичного явища — феномену — ми намагаємось розглянути його у цілості — виникнення, становлення, досягнення класичних рис, період трансформації/занепаду - перехід в іншу фазу існування.

На цю проблему ми можемо поглянути на макро- і мікрорівні, філогенетично й онтогенетично. Беремо все людство - існує т. з. період передісторії (prehistory), тобто історії, коли не існувало писемних тверджень. Можна вважати первісну історію і першим періодом людської історії і т.м. «мінус першим». Першою суспільно-політичною формацією (premitivesociety) чи previouscommunity. Але у будь-якому разі матимуть значення ті форми існування живої і неживої природи, які стали антуражем для розгортання історичного процесу. На рівні людини - такою собі передісторією свідомої особистості можна вважати час життя людини до трьох років, коли свідомість ще прокидається і людина себе не пам'ятає, можна вважати таким пренатальний період - коли людська істота ще формується - чим не prehistory? Але і у цьому разі матимуть значення особи батьків і зокрема матері - її життєвий досвід до зачаття. Це передісторія у ще ширшому контексті.

Проблема ця дуже педальована в історичній науці - навіть більше, ніж ми можемо собі уявити з першого погляду. Якщо взяти феномени середнього масштабу - наше місто, то тут проблема ця пронизує історіографію ледве не пару останніх століть — з часу формування історіографії у місті. Де зупинитись, відраховуючи його життя — у травні 1794 року (указ імператриці Катерини II про Хаджибей); чи у вересні 1789 р., коли цей Хаджибей було взято російськими військами; або 1765 роком, коли запорозькі розвідники побачили фортецю і сам відроджений населений пункт; 1415 р. — з часу побудови середньовічної фортеці Качібей; ще ранішої генуезької Джинестри чи зупинитись на античній гавані ісіаків та істріян?

Готуючись до 150-ліття від заснування імператорського Новоросійського університету, може постати спокуса приєднати до його віку історію Рішельєвського ліцею. Адже деякі вузи примудрились нарахувати собі більше років, чим їх налічує найстаріший вищий навчальний заклад в українському Причорномор'ї. Оскільки Одеський національний університет імені І. І. Мечникова є унікальним вищим навчальним закладом — як за масштабом, так і за історією, а також і за історіографічним засвоєнням цієї історії, то вважаємо за необхідне проаналізувати, як у різні часи автори синтетичних творів ставились до передісторії своєї славетної alma-mater. Розглянемо послідовно сім творів з історії даного навчального закладу, написаних з нагоди його ювілеїв: індивідуальна монографія О. І. Маркевича 1890 р., стаття М. Г. Попруженка 1915 р., збірка статей 1940 р. та чотири колективні монографії 1965, 1968, 1990 та 2000 років.

Першою працею з історії Університету стала монографія професора Олексія Маркевича «Двадцятипятилітє імператорського Новоросійського Університета:

историческая записка и академические списки», що вийшла друком у 1890 р. Величезна за обсягом — майже 850 сторінок або 50 авторських аркушів — книга складається з 10 нерівнозначних за розміром розділів. Перші два - власне історичні: «Перетворення Рішельєвського ліцею в імператорський Новоросійський університет» та «Історія імператорського Новоросійського університету з 1865 по 1890 рік». Останній — найбільший у книзі - уявляє собою історичні нариси всіх підрозділів університету.

Початкові рядки першого ж розділу цієї книги демонструють оригінальність і, водночас, контрверсійність мислення автора: «Імператорський Новоросійський університет в Одесі, нараховуючий 1 травня 1890 р. двадцятипятиріччя своєї діяльності, був, як відомо, спадкоємцем (в оригіналі «преемником» — В. Х.) існуючого в Одесі впродовж 48 років (1817-1865 р.) Рішельєвського ліцею; таким чином вищому навчальному закладу нашого міста справді виповнилось 73 роки». Випустивши такого «інтелектуально джина», О. І. Маркевич у той же час не збирався детально вивчати історію ліцею: «Вважаючи своїм завданням спеціальний виклад історії Новоросійського університету, ми не маємо підстав заглиблюватись у знайомство з життям його попередника (в оригіналі «предшественника» - В.Х.)» [5, с.1]. У подальшому — майже на 150 сторінках міститься ретельне дослідження боротьби за відкриття університету в Одесі через перетворення його з Рішельєвського ліцею. Але жодного разу автор не повертається до проблеми лічби років історії навчального закладу. Забігаючи наперед, зазначимо, що це виявилась перша і єдина спроба збільшити кількість років існуванню Університету.

Наступна історія Університету належить професорові Михайлу Попруженку. Через скрутні обставини першої світової війни не вдалось гідно відсвяткувати півстолітній ювілей Університету, а історіографічне засвоєння другої чверті століття втілилось лише у статті, хоч і у відомому на всю імперію історичному виданні — журналі «Исторический вестник». Структурно статтю М. Г. Попруженка можна розділити на такі фрагменти: 1) вступний; 2) про передумови та створення; 3) про головні етапи історії закладу; 4) про становлення гуманітаристики; 4) про розвиток природничих наук; 5) підсумковий. Зазначимо, що «стилий нарис виникнення Новоросійського університету», який включає огляд історії Рішельєвського ліцею та боротьби за створення вищого навчального закладу саме в Одесі посідає у праці невинувато непропорційне місце (понад чверть обсягу). Найголовнішою для нас у даному разі є кваліфікація Рішельєвського ліцею як «безпосереднього попередника університету». Заключаючи цей фрагмент автор підсумовує: «Таким чином ми можемо з цілковитою впевненістю говорити, що у половині минулого віку (сорокові і п'ятдесяті роки XIX ст.) у середовищі осіб, які близько стояли до навчальної справи в Одесі, вже цілковито дозріла думка про необхідність створити у Новоросії осередок вищої освіти, тобто університет, замість Рішельєвського ліцею» [9, с.591]. Тобто не бачимо спроби задати історію Університету.

Ще через чверть століття суспільно-політичні умови в Одесі кардинально змінились. Після встановлення радянського політичного режиму Новоросійський університет було закрито, розпорошено між численними навчальними

зкладами, але згодом, у 1933 році відновлено, а через сім років з'явилась нова праця з історії Університету. За її вихід цього разу персонально відповідав ректор Савчук, а відповідальним редактором був історик професор К. П. Добролюбський. Праця не має вступу і складається з трьох частин: 1) історія Університету за 1865-1899 рр. (А.В.Крячун); 2) історія Університету у 1900-1917 рр. (А. В. Фадєєв та І. Л. Портной); 2) Університет у 1917-1940 рр. (А. І. Глядкоєвська, Повар і Мілова). А. В. Крячун (людина сумної долі — загинула 1941 р. на фронті) так само не робить спроби доточити історію ліцею до Університету і навіть посилається і цитує імператорські рішення щодо перетворення ліцею і започаткування Університету [6, с.7].

З нагоди святкування 100-річного ювілею Університету було опубліковано аж дві книжки. Перша з них ледве встигла до знаменної дати (підписано до друку 30 квітня 1965 р.). Її авторами були історик З. В. Першина, філолог Г. А. Вязовський та ректор О. І. Юрженко. Обсяг праці — близько шести авторських аркушів. Текст після вступних слів поділено на вісім розділів. «Дореволюційному» періоду відведено три розділи і порівняно значний обсяг — понад половину сторінок. Перший розділ названо «Перший на Півдні» (10%). Перші слова твору вельми промовисті: «Одеський державний університет імені І. І. Мечникова святкує сторічний ювілей». А трохи нижче, хоч і з тодішньою ідеологічною наповненістю — ще раз: «Свій сторічний ювілей Одеський університет зустрічає у період натхненної боротьби радянського народу за перетворення в життя грандіозної програми розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, проголошеного XXII з'їздом КПРС» [10, с.3]. Передісторія Університету займає вкрай мало місця — лише півтори сторінки. А про Рішельєвський ліцей - лише констатація його наявності і про дозвіл імператора перетворити «Одеський ліцей в університет» [10, с.7].

Як виявилось, книжка трьох авторів з'явилась у контексті підготовки значнішого проекту. Адже 1968 року вийшла друком найбільший за обсягом наратив — «Історія Одеського університету за 100 років» (423 с.) — понад 30 авторських аркушів. Книга авторства 73 університетських співробітників має чітку структуру — розпочинаючись коротенькою передмовою, далі поділяється на дві частини: історичну та про розвиток наук в Університеті. У передмові, автором якої зазначено ректора О. І. Юрженка, однозначно йдеться про 100-річчя навчального закладу, а перебування там І. І. Мечникова «опроміне молодість його» [2, с.3].

Історична частина включає два розділи — «Дореволюційний період» та «Радянський період». Привертає увагу, звісно, перший з них, який включає чотири параграфи: 1) «Заснування університету»; 2) «Три перших десятиріччя» (авторка обох — З. В. Першина); 3) «Університет з 1895 р. по 1917-й» (П. А. Некрасов); 4) «Студентство у визвольній боротьбі проти самодержавства» (авторства обох названих авторів).

Як це не дивно, але «дореволюційна» історія за обсягом виявилась більшою за «радянську», посівши ледве не 60% обсягу. Але перший «параграф» про заснування Університету виявився у ньому найменшим (5 сторінок з 75) - отже, питома вага «передісторії» сама вказує на концептуальне місце сприйняття і історії Рішельєвського ліцею у співвідношенні з історією Університету. З. В. Першина наголошує у цьому фрагменті на консервативності ліцейської форми підготовки

тих, хто навчався, й «прогресивності» заснування Університету — крок на який тривалий час не наважувався царат, а потім ще й зволікав з відкриттям. Незважаючи на це, після відкриття Університет «зусиллями передових учених швидко перетворився на один з важливих центрів демократичної культури українського і російського народів» [2, с.12].

Наведена щойно теза цілковито повторюється і у наступній історії Університету, що побачила світ у 1991 р. Спадкоємність видань утілювали три з восьми (історики З. В. Першина, М. С. Раковський та парторг Л. Х. Калустян) членів редакційної колегії (у попередньому виданні їх було 14), та всього п'ятеро з 46 авторів (крім названих істориків — математик Й. Й. Голоцюк та соціолог І. М. Попова).

Текст історії виявився значно меншим — приблизно 10 авторських аркушів, хоч і значно ілюстративнішим (світліни посіли четверту частину паперового обсягу книжки). Структурно він складається зі вступу («Від редакційної колегії») та чотирьох розділів. Власне історичним нарративом можна назвати лише перші два з них — «Перший на Півдні» (присвячений імператорському Новоросійському університету до 1917 р. — четверта частина обсягу книжки) та «У роки випробувань» (від революційних подій 1917 р. до завершення Другої світової війни — шоста частина, а разом — дещо менше половини обсягу).

У вступі йдеться, що Університет є одним з найстаріших у країні (звісно мова йшла про СРСР), але чітко зазначено, що книжку присвячено 125-річчю його існування [7, с.5] У першому розділі передісторії Університету присвячено лише близько двох сторінок — найменше у порівнянні зі всіма попередніми працями, що промовисто вказує на позицію авторів, зокрема професора З.В. Першиної, адже текстологічний аналіз видань 1968 та 1990 років дає підстави говорити саме про її авторство. Та й наступна праця з історії Університету вказує на те саме.

Видання 2000 року безсумнівно уявляє собою поліпшений варіант видання 1991 р., адже це відображає й зазначена автура — всі 46 учасників попереднього видання було включено до нової книжки, а до них долучились ще 16 нових авторів, які взяли активну участь у написанні нового твору. Редколегію знову було розширено — вона сягнула 24 осіб серед яких Л. О. Ануфрієв та І. П. Зелінський були у цій іпостасі вдруге, а З. В.Першина та М. С. Раковський — втретє.

Обсяг нової праці став помітно більшим — понад 25 авторських аркушів. Після вступної частини (вітальні слова головного редактора — ректора В. А. Сминтини та «Від редколегії») основний текст поділено на три частини: 1) «Перший на півдні України (1865-1917)»; 2) «Етапи пройденого шляху (1917-1991)» та 3) «У світлі сучасних проблем (1991-2000)». Питома вага між обсягом частин у відсотковому відображенні така — 25,45 та 30.

У вступному слові головний редактор вказав на нагоду появи книжки - 135-річний ювілей Університету [1, с.3]. Редколегія у вступі так само наголосила на першості Університету на півдні України, а нижню хронологічну межу цієї першості однозначно визначено 1865 роком. Наукове редагування й авторство першої, найменшої, частини цього разу цілковито належали професору З.В. Першиній. Авторка виділила три розділи цієї частини: «Витоки» (с.8-13),

«Становлення наукових традицій» (с.13-51), «У суспільному русі» (с.51-58). Отже, з одного боку, історії Рішельєвського ліцею присвячено окремий елемент структури робота, але, з другого боку, не зроблено жодної спроби заданити історію Університету.

Таким чином, впродовж тривалого періоду з кінця позаминулого століття наші університетські попередники цього не робили й ми не відкриватимемо Америки заради марнослав'я. Не зробив цього й Одеський національний (тоді ще державний) економічний університет під час свого 90-ліття. Сподіваємось — не зробить цього під час 100-річного ювілею.

Протилежну тенденцію ми бачимо в інших випадках. Найяскравішим прикладом є підхід авторів історії Південноукраїнського національного університету. Лічбі років присвячено три фрагменти у вступі до цієї праці. Перший раз це робиться у м'якій формі те, що «книга присвячується 190-річчю Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, подовжувача справи підготовки вчительських кадрів на Одещині, розпочатої в 1817 році Педагогічним інститутом при Рішельєвському ліцеї» [8, с.6]. Дещо нижче наводиться паліативне твердження про те, що книгу готували «до 190-ї річниці з дня народження нашого попередника — Педагогічного інституту, заснованого в Одесі 2 травня 1817 р. Цей Інститут був першим навчальним закладом на Півдні України, який почав готувати професійних учителів. А сьогодні, майже через двісті років, їх готує нинішній нащадок Педагогічного інституту — наш університет. Ми пишаємося своїм далеким, але вельми поважним і маститим предком» [8, с.11]. Твердження суперечливе. Гадаємо, не буде вульгаризацією, аналогія через антропологізацію подібної думки, і переведення її у людський аспект через твердження: «Мого прадіда звали як і мене Імярек, а він народився у 1900 році. Тобто мені зараз, у 2013 році — 113 років».

Основний доказовий виклад міститься у такій сентенції: «Зародженням університету було прийнято вважати період 1919-1920 рр., коли в Одесі були відкриті Український (вчительський) педагогічний інститут та Інститут народної освіти (ІНО). Як довели дослідження, така дата формальна і не відображає реальної історії становлення педагогічної освіти Одещини. Насправді генеалогічний шлях університету історично більш довгий» [8, с.11- 12]. Звісно жодного посилання до цієї частини не могло бути, але й і у списку літератури, наведеному наприкінці праці годі знайти якісь праці, які могли б свідчити про «дослідження» які б дали можливість аргументувати задавнення віку навчального закладу.

У той же час у розділі першому («Витоки і 190-річний поступ») є важливе твердження, з якого він і розпочинається. Після перших трьох речень, які майже ідентичні наведеним щойно вище, йдеться: «Архівні пошуки останніх років довели, що педагогічна освіта в Одесі має майже 200-річну традицію. Її витоки лежать в освітній реформі Російської імперії, розпочатої Олександром I у перші десятиліття XIX ст.» [8, с.19].

Тут важливо відзначити, що процес педагогічної освіти та існування відповідних освітніх структур не одне й те саме. Адже процес - поняття ширше і може передбачати співіснування кількох структур та ще й відносини між ними. Причому мова йде про самостійні структури. Нагадаємо, що згаданий Педагогічний інститут був лише структурним елементом Рішельєвського ліцею,

який у свою чергу, не вважався вищим навчальним закладом. Автори наводять цитату з ліцейського статуту, яка начебто натякає на те, що у закладі готують учителів — функція вищого навчального закладу. [8, с.22]. Втім у 36-му параграфі йдеться, що до цього закладу приймають вихованців не молодше 10 років, які мають пройти випробування, що «викладають у початковому училищі». Тобто мова йде про рівень середньої освіти. А те що вчорашні вихованці могли бути викладачами (а точніше, згідно статуту, чотири роки наглядачами і лише після того два роки - ад'юнктами при професорах), то треба зважати на добу - перша половина XIX століття, час коли існувало розмаїття форм навчання і підготовки вчительських кадрів — згадаймо хоча б ланкастерські школи, що зароджувались тоді.

Автори наводять «генеалогічну» схему, що мала б підтверджувати їхню гіпотезу. Причому висхідним закладом у ній є Шляхетний інститут (1805). Отже автори є навіть непослідовні - можна було б ще у 2005 р. відсвяткувати 200-літній ювілей. Тому, якщо ця ідея з'явилась запізно, і банально не встигли, то таке довільне оперування з дефініціями може призвести до того, що у 2015 р. святкуватиметься вже 210 років цьому навчальному закладу.

Протилежне явище репрезентує «генеалогічне древо», яке запропонував дослідник історії згаданого вище ІНО В. В. Левченко у своїй монографії у Додатку 1 «ОІНО в мережі вищої школи Одеси (1920-1933)» [3, с.283]. Висхідними елементами запропонованої системи є вісім суб'єктів — Новоросійський університет, Політехнічний інститут, Вищі жіночі курси, Вищі медичні жіночі курси, Вищий міжнародний інститут, Український учительський інститут, Український фребелівський інститут та Єврейські фребелівські курси. Всіх їх об'єднує одне - вони репрезентують (чи хоча б намагаються) систему вищої освіти. Генеалогія вузу, про який йшлося вище, за цією схемою бере свої витoki з трьох названих останніми у щойно наведеному переліку (УУІ, УФІ та ЄФК), а далі через Одеський ІНО та Інститут соціального виховання до Педагогічного інституту. В. В. Левченко перелопатив дійсно безліч архівних матеріалів (ретельний перелік у монографії наявний), але його позиція не відрізняється від тої, що визнана формальною і такою, що «не відображає реальної історії». Нам здається, що навпаки. Адже В. В. Левченко не є викладачем зазначеного вузу і його погляд виявляється менш суб'єктивізованим у порівнянні з авторами згаданої книжки перед якими стояло певне інтелектуальне і соціальне замовлення.

Прикметною в цьому сенсі є метаморфоза, що відбувається з текстом самого В. В. Левченка, коли він торкається проблематики свого власного вузу, зокрема у статті, опублікованій у «Віснику Одеського національного університету» лише наступного року після виходу згаданої монографії. У 2010 році ОНМУ відсвяткував своє 80-річчя. Втім автор вважає, що «враховуючи канони спадкоємності вузів — послідовну передачу інфраструктури, ОНМУ має всі підстави для відзначення у 2018 році свого 100 літнього (так у тексті — В.Х.) ювілею» [4, с.25]. Цією підставою для шанованого автора є такий логічний ланцюжок фактів (у зворотній ретроспекції): ОНМУ виник як Одеський інститут морського транспорту у 1930 році через реорганізацію Одеського політехнічного інституту; до складу ОІМТ входили гідротехнічний, експлуатаційний та

механічні факультети, організовані на базі факультетів портобудівництва та гідротехнічних споруд ОШ; ОШ створений у вересні 1918 р. у складі механічного, інженерно-будівельного та економічного факультетів. Таким чином автор, за власним визнанням, «показує спадкоємність ОНМУ з структурними підрозділами Політехнічного інституту, що дає підставу вважати роком заснування університету 1918 рік» [4, с.17].

Отже, у цьому випадку бачимо зв'язок між вузами, але знову таки — намагання ототожнити нове ціле зі структурними елементами, тобто частиною попереднього цілого, яке до того ж не зникає, а продовжує існувати паралельно. Адже, наголошуючи на спадкоємності варто пам'ятати, що ОЕМТ не замінив ОПІ, а виділився з нього. Дітям, що народжуються, навіть не зважаючи на схожі антропологічні риси, групу крові чи навіть риси вдачі не додають тих дев'яти місяців до загального віку.

Тому, щоб уникати подібних аберацій чи вольностей варто всім історикам своїх навчальних закладів дотримуватись певних методологічних правил. Пропонуємо визнати, що виникнення вищого навчального закладу відбувається у такий потрійний спосіб: по-перше — через підняття одного чи кількох об'єднаних нижчих за кваліфікацією навчальних закладів у новий, вищий навчальний заклад (Рішельєвський ліцей — Новоросійський університет); по-друге — об'єднання кількох вишів в один (УУІ+УФІ+ЄФК=ОІНО), причому з часу злиття історія попередників закінчується і розпочинається історія нової структури; виділення нового вузу з іншого (ОПІ — ОНМУ), причому історія виділеного вузу починається від часу виділення, а синкретичний час має сприйматись як передісторія (або як процес чи передумови) дослідженого феномену.

Відрядно констатувати, що керівництво ОНЕУ пішло іншим шляхом — звернувшись до справжньої передісторії навчального закладу з урахуванням того оточуючого середовища в якому нині знаходиться — а саме до пізнання коренів. І мова йде не лише про будівлю й заклад — Комерційне училище — задля якого її й було зведено, але й ширше — про феномен потреби економічної і зокрема комерційної освіти у суспільстві, яке й було реалізовано у нашому місті у XIX столітті у Комерційному училищі, а у XX столітті — в Одеському національному економічному університеті.

Література:

1. Історія Одеського університету (1865-2000): Наукове видання / Головний редактор В.А.Сминтина. — Одеса, 2000. — 226 с.
2. Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968. — 423 с.
3. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія. — Одеса: ТЕС, 2010. — 427 с.
4. Левченко В. В. К вопросу становления и преемственности Одесского национального морского университета // Вісник Одеського національного морського університету. — 2011. — № 33. — С. 17-26.
5. Маркевич А. Двадцати пятилетие императорского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки. — Одесса, 1890.
6. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). — Одесса, 1940. — 196 с.
7. Одесский университет. 1865-1990 / Под ред. И. П.Зелинского. — 159 с.)

8. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / Авт.: О. Я.Чебикін, І. А.Болдирєв, А. О.Добролюбський та ін. — Одеса, 2007. — 240 с.
9. Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет. (По поводу 50-летия его существования) // Исторический вестник. — 1915. — Т.СХЪ. — Май. — С. 595-605.
10. Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету — сто років. — Одеса: Видавництво «Маяк», 1965. — 100 с.